

*Ігор Ільошин (Київ)***АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН ХХ СТОЛІТТЯ***

Від Першої світової війни і протягом майже цілого ХХ століття шляхи боротьби європейських народів за омріяну незалежність перетиналися в різних місцях і нерідко заперечували один одного. Так, на жаль, було і в історії боротьби українського і польського народів, котрі далеко не завжди опинилися по один бік барикад.

Українці і поляки спрямовували одні проти одних зброю в «польському» Львові в 1918 р. і в «радянському» Києві в 1920 р., завдавали одні одним страждань на волинсько-галицьких землях за часів Другої Речіпосполитої і на теренах Радянської України в період сталінських масових репресій 1920–1930-х років. Неймовірно великий тягар пролитої крові ліг на плечі покоління українців і поляків у роки Другої світової війни, коли міжнаціональний конфлікт охопив майже всі землі їх спільного проживання, окуповані на той час нацистською Німеччиною.

Після війни, внаслідок примусового переміщення всіх українців у 1947 р. з південно-східних земель Польщі на північні та північно-західні (в ході сумнозвісної акції «Вісла»), політико-правове становище українського населення в усій країні було вкрай поганим. І хоча серед польських антикомуністичних діячів було чимало далекоглядних політиків, які шукали нові форми та концепції взаємин з українцями на основі визнання того, що з 1939 р. відбулися важливі зміни і повернення передвоєнного стану на східних землях, як неможливо, так і непотрібно (особливо велика в цьому заслуга Єжи Гедройця і його колег по Літературному Інституту в Парижі та часопису «Культура»)¹ українці в Польщі до кінця 1980-х років вважали себе людьми нижчого гатунку. Їх становище почало поступово виправлятися лише зі зміною політичної системи в країні.

В травні 1997 р. у Києві президенти обох країн Л.Кучма і О.Квасневський підписали декларацію про порозуміння і поєднання. Пам'ять про важку історію була пересторогою, але вже не перешкоджала в спільній побудові майбутнього. Попри різні погляди на історію та оцінки тодішніх подій, українське і польське суспільства дійшли компромісу під час проведення урочистостей на Волині влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті загиблих у тій трагедії 60 років тому.

* В основу статті покладено доповідь, виголошену 30 травня 2006 р. на конференції «Актуальні проблеми методології та історіографії сучасних міжнародних відносин», що відбулася в Східному інституті Університету Адама Міцкевича в Познані.

Про те, наскільки це було важко зробити, свідчить той факт, з якими позиційними боями проходило обговорення згаданої парламентської декларації в Києві і Варшаві. Українські депутати зауважували, що в тексті заяви не адекватно до польських враховано випадки вбивств серед українського населення, намагалися порівнювати міру відповідальності представників обох народів за Волинську трагедію, а деякі стверджували, що роль Української повстанської армії в тих подіях «слід визнати правомірною» і що остання вела «справедливу народно-визвольну боротьбу на своїй етнічній території проти всіх окупантів»². Українські народні обранці – представники Народного руху України (НРУ), Конгресу українських націоналістів (КУН), партії «Реформи і порядок», партії «Батьківщина» та деяких інших висловили подібні думки в своїй спільній заяві ще задовго до обговорення українсько-польської парламентської декларації, кваліфікувавши водночас заходи «з метою вшанування лише жертв з боку польського населення як недопустимі»³.

Важко проходило також обговорення спільної парламентської декларації напередодні та під час роботи польського Сейму. На засіданні комісії Сейму з міжнародних справ депутати партій «Право і справедливість» (ПіС), «Ліга польських родин» (ЛПР), «Польська селянська партія» (ПСП) наполягали на визначенні волинських подій як геноциду проти польського населення Волині. Більше того, лідери партій ПіС М.Юрек і ЛПР Р.Гертих «вважали за необхідне відкрито заявити про ці події як про факт геноциду проти людства»⁴.

Цілком політичними, а не гуманітарними цілями, на нашу думку, були продиктовані деякі виступи польських законотворців. Наприклад, Я.Качинський (тоді ще тільки депутат, а на сьогоднішній день голова польського уряду і лідер правлячої в Польщі урядової коаліції) закликав своїх колег «не відмовлятися від основних цінностей». На його погляд, «...те, що відбулося 60 років тому, було геноцидом великих масштабів... Кожен, хто застосовує невідповідну мову, не лише капітулює перед злочином, ...але й поводить себе так, як не повинна це робити пристойна людина і поляк. Йдеться також про польські політичні інтереси...». На цей, а також інші негативні висловлювання депутатів ПіС і ЛПР щодо спільної парламентської декларації депутат Б.Коморовський відповідав: «Нехай прихильники твердих формулювань узгодять з українськими націоналістами кращу заяву»⁵.

Депутати партій «Союз лівих демократів», «Унія праці», «Громадянська платформа» висловилися тоді на підтримку заяви. Наприклад, А.Малаховський акцентував увагу на тому, що справою парламенту є не стільки засудження злочинів, що мали місце у минулому, скільки «забезпечення дітям і онукам безпечного місця в Європі». Для цього, на думку польського депутата, потрібно «не доведення за будь-яку ціну правди про ті події (а фактично свого їх розуміння – прим. Авт.), а досягнення реального порозуміння між українським та польським народами»⁶.

Нагадаємо також про те, що спільна парламентська заява, котра в українському парламенті була прийнята більшістю, але з перевагою лише в один голос*, та події навколо вшанування пам'яті загиблих, стали предметом численних гострих дискусій і поза стінами Верховної Ради та Сейму. Досить сказати, що в українських друкованих засобах масової інформації на цю тему було опубліковано понад 100 матеріалів, задіяно до 30 періодичних видань загальним накладом близько 9 мільйонів примірників. В обговоренні проблем важкої українсько-польської історичної спадщини взяли участь радіо, телебачення, понад 10 інтернет-видань.

Яка кількість матеріалів на тему «українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни» з'явилася в польських медіях навіть приблизно сказати важко. Безперечно одне. З огляду на те, що саме польська сторона вважала себе значно більшою мірою постраждалою під час цього конфлікту в Західній Україні і жадала від Києва певної «моральної сатисфакції» за це, в польських засобах масової інформації цих матеріалів було набагато більше. Втім, чимало з них скоріше збуджували емоції, ніж спонукали до мислення.

Так, співавторка збірника спогадів постраждалих на Волині поляків, обговорення якого набуло широкого розголосу не лише в Польщі, а й в Україні, Є.Семашко на шпальтах газети «Річпосполита» висловила таким чином: «Однозначно неприйнятною є заява, підготовлена парламентами Польщі і України. З моральної точки зору її не можна сприйняти – на одній площині поставлено злочин геноциду з оборонними чи нечисленними відплатними акціями. Це відбулося під тиском українських націоналістичних середовищ і свідчить про те, наскільки вони є впливовими в Україні»⁷.

Подібна за характером критика на адресу парламентської заяви містилася в інтерв'ю цій же газеті від 10 липня 2003 р. автора передмови до згаданого збірника спогадів професора історії Польського інституту в Лондоні Р.Шавловського: «Якщо зміст цієї заяви є компромісним, то для мене це гнилий компроміс, який нічого не вирішує, не ставить крапки над "і", натомість, повністю замазує історичну правду».

У коментарях практично всіх польських друкованих ЗМІ, значна частина з котрих («Газета виборча», «Трибуна», «Річпосполита» та деякі інші) розмістила повні тексти виступів Президентів Л.Кучми і О.Квасневського під час їх

* Юлія Тимошенко (на той час – лідер української парламентської опозиції) категорично виступала проти ухвалення спільної парламентської декларації з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії, під час свого візиту до Брюсселя в листопаді 2006 р. усіяко намагалася привернути до себе симпатію євродепутата від Польщі і Голови комітету у зв'язках з Україною Марека Сивеця. Останній, виконуючи в 2003 р. обов'язки Державного секретаря канцелярії Президента О.Квасневського і Голови Бюро національної безпеки Польщі, був головною рушійною силою в проведенні заходів з вшанування пам'яті жертв цієї трагедії.

зустрічі 11 липня 2003 р. в селі Павлівка Волинської області, висловлювався докір на адресу Президента України у зв'язку з тим, що він «не вибачився за злочини проти поляків». Наприклад, газета «Жиче Варшави» помістила таку замітку: «Президент України Л.Кучма не вибачився перед поляками і говорив більше про страждання українців ...»⁸.

Водночас, скажімо, «Газета виборча» містила наступне зауваження: «Беручи до уваги гострі дискусії, що точилися в Україні з цього питання останнім часом, Л.Кучма зробив дуже багато. На відміну від багатьох українських політиків, він не порівнював відповідальності поляків та українців за Волинську трагедію, хоча і згадав, що у той час загинуло також багато українців. Будьмо стриманими в наших оцінках: Л.Кучма зробив максимум того, що він міг зробити, щоб не наразитися на звинувачення у тому, що він забув про інтереси власної держави»⁹.

Зауважимо, що будь-яка інформація про одностороннє увічнення пам'яті жертв трагедії часів війни, що надходила з Польщі, дуже болісно сприймалася в Україні. І все ж таки, на наш погляд, частина публікацій на згадувану тему в українських і польських виданнях носила виважений характер і мала на меті довести своїм читачам-співвітчизникам головну ідею – думку про необхідність взаємного прощення та покаяння. Крім того, кореспонденти цих видань цілком слушно наголошували на тому, що на обидва народи ще чекають чергові трагічні річниці важкої історії, проте проблема пошуку історичної істини залишається, і до цієї справи політика втручатися не може.

Багато уваги саме цьому аспекту проблематики було надано західними ЗМІ (німецькі – «Берлінер цайтунг» від 11. 07. 03., «Вельт» від 12. 07. 03; британські – «Файненшел таймс» і «ББС-Ньюс» від 11. 07. 03; бельгійська газета – «Суар», швейцарська – «Нойе Цюрхер Цайтунг», американська – «Нью-Йорк Таймс» від 14. 07. 03.; австрійська газета «Дер Штандарт» від 17. 07. 03. та інші).

Так, коментуючи зустріч Л.Кучми і О.Квасневського на Волині, швейцарська газета «Нойе Цюрхер Цайтунг» від 21 липня 2003 р. констатувала: «Незважаючи на емоції, голоси розсудливості стають все виразнішими. В 60-у річницю Волинської трагедії Президенти України та Польщі подали один одному руки через могили»¹⁰.

А британська «Файненшел таймс» цю подію підсумовувала таким чином: «Зустріч лідерів двох країн навряд чи поставить крапку в запеклих дискусіях між Україною та Польщею щодо причин та наслідків конфлікту. Українською стороною дії Української повстанської армії завжди сприйматимуться як спроба звільнити Україну від окупантів. Поляки прирівнюватимуть акції УПА на Волині до етнічних чисток»¹¹.

З приводу останньої тези чітко висловились також українські і польські політики. Сам Президент України Л.Кучма в інтерв'ю краківській газеті «Дзеннік польський» від 8 липня 2003 р. заявив: «Дискусії навколо українсько-

польських збройних конфліктів ... надалі не повинні перетворюватися в елемент політики, а всі крапки над "і" повинні розставити історики»¹².

Тодішній Голова Об'єднання українців у Польщі М.Кертичак, даючи, в свою чергу, інтерв'ю варшавській газеті «Річпосполита» від 10 липня 2003 р., зазначив: «Спільна заява не зупинить дискусії істориків, а стане важливим кроком у процесі переосмислення історичних оцінок і пошуку правди». На цій думці наголосив також тодішній Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні М.Зюлковський. Виступаючи зі статтею на шпальтах «Газети виборчей», він підсумував наслідки заходів з вшанування пам'яті загиблих українців і поляків таким чином: «Президенти не могли сказати всієї правди про трагедію, оскільки в Україні знання про трагічні події минулого наразі лише формуються. Тому зараз слід дати історикам двох країн більше часу для дослідження і порівняння своїх тез ...»¹³.

Можливо, за ці декілька років, котрі вже відділяють нас від вище згаданих заходів, у суспільній свідомості в обох країнах і відбулося певне переосмислення важкої історичної українсько-польської спадщини. До того ж життя впродовж 2004–2006 рр. давало українцям і полякам чимало нових підстав для цього. Згадаємо хоча б про революційні події в Україні кінця 2004 р., коли в справу захисту вибору українців ангажувалися представники польської «Солідарності» разом з її лідером Л.Валенсою, один з головних втілювачів у життя ідей Є.Гедройця Президент Польщі О.Квасневський, депутати Сейму та польські європарламентарії, польська наукова громадськість та студентська молодь¹⁴.

Надію на спроможність України та Польщі дійти згоди щодо остаточного подолання складного минулого дали дії нового Президента України В.Ющенка. Йдеться, зокрема, про відкриття Цвинтаря Орлят і меморіалу Січових Стрільців у Львові 24 червня 2005 р. І хоча в Україні є ще чимало таких людей, котрі вважають, що Цвинтар Орлят містить забагато польських військових символів і підживлює в Польщі реваншистські та націоналістичні настрої¹⁵, тривалу суперечку навколо поховань на Личаківському цвинтарі загиблих в українсько-польській війні 1918–1919 рр. можна вважати врегульованою. Місцевій владі лишилося тільки впорядкувати цвинтар Української Галицької Армії і розташований трохи нижче, поки що в болоті, цвинтар УПА¹⁶.

У травні 2006 р. вже новий Президент Польщі Л.Качинський продемонстрував добру волю і згоду на приїзд Президента В.Ющенка на Посяння та увічнення пам'яті місцевих українців у селі Павлокома Підкарпатського воєводства, помордованих у 1945 р. боївками Армії Крайової¹⁷. Зараз працює двостороння комісія, яка складає список цвинтарів на території обох країн, щодо яких буде складено плани впорядкування.

Підсумовують останні події, а також дискусії, що їх супроводжували стосовно проблем та перспектив українсько-польських взаємин, також науковці, зокрема учасники як XI-го (26–28 квітня 2005 р., Варшава), так і XII-го (12–

13 жовтня 2006 р., Торунь) міжнародних наукових семінарів. Під час їх роботи українські і польські історики вкотре наголошували на необхідності дати максимально об'єктивну, тобто незабарвлену національними упередженнями, оцінку тодішнім подіям.

На жаль, до сьогодні в науковій літературі з означеної теми доволі часто зустрічаються праці, автори яких надалі надають перевагу однобічному трактуванню причин конфлікту та мають на меті лише довести провину протилежної сторони. Це однаковою мірою стосується як польської, так і української історіографії¹⁸. Не ставимо собі тут за завдання аналізувати ці праці, але не можемо не зазначити, що їх автори не беруть до уваги навіть видані десять томів матеріалів «Україна – Польща: важкі питання», котрі є результатом копіткої багаторічної дослідницької роботи українських і польських вчених в рамках програми згаданого вище міжнародного наукового семінару¹⁹.

Залишилися поза увагою цих авторів також видані в останні роки декілька томів з надзвичайно важливими документами з архівів Служби безпеки України та польського Інституту національної пам'яті²⁰. Вони дали змогу на багато подій українсько-польського співіснування у минулому подивитися іншими очима, а деякі питання, відповіді на які раніше давалися виключно умоглядно, завдяки опублікованим свідченням їх учасників, вирішити остаточно.

Взагалі, на наш погляд, варто наголосити на тому, що публічне обговорення в Україні причин та наслідків українсько-польського військово-політичного протистояння в ХХ столітті та, зокрема, проблематики українсько-польського міжнаціонального конфлікту воєнної доби, яка до того часу вважалася суто науковою і була предметом дослідження виключно науковців, не найкращим чином позначилося на позиції українських вчених. Вони не змогли не піддатися тиску засобів масової інформації та не врахувати громадської думки. При оцінці цього конфлікту за, так скажімо, «нових обставин», академічне її висвітлення відійшло на другий план, тоді як наголос було зроблено на політичному аспекті проблеми в контексті сучасних українсько-польських відносин.

Безперечно, вітчизняні історики (не кажучи вже за політиків та журналістів) ніколи не займатимуть схожої позиції щодо зазначених проблем не лише з колегами з Польщі, але й у себе вдома. Не впевнені в тому, що в українській історичній науці існує певний поділ на київську, галицьку, волинську, можливо ще якісь наукові школи, але представники цих регіонів, поза сумнівом, обтяжені різними стереотипами щодо нашого західного сусіда, успадкованими від батьків та дідів, а тому дотримуються і дотримуватимуться завжди неоднакових поглядів стосовно нашого спільного з поляками минулого.

До того ж, причину розбіжностей у підходах політиків, журналістів і навіть деяких науковців (однаковою мірою як в Україні, так і в Польщі) до висвітлення проблематики українсько-польських відносин у ХХ ст. можна пояснити тим, що

переважна їх більшість ще не глибоко обізнана з відповідними архівними документами і навіть не прагне до цього, оскільки в оцінці цих відносин знов таки більше керується згадуваними стереотипами та радше довіряє спогадам своїх рідних, ніж архівам.

Історичні погляди таких «дослідників» цілком відповідають (хоча вони самі цього не знають) сучасним уявленням про те, що історія як теоретична дисципліна конструюється в популярному сьогодні постмодернізмі в якості нарративної, а отже, різниця між історичним дослідженням і, скажімо, історичним літературним твором – вигадкою вже і не є такою принциповою.

Такий новий вимір історичній науці дали американські історики Домінік Ла Капра і Хейден Уайт²¹. Вони вважали можливим і навіть плідним для процесу дослідження поєднання історії, літератури та філософії. Ця думка спиралася на уявлення, що історичний текст знаходиться в таких самих відносинах з реальністю, що і текст літературний. Вони доводили, що авторський текст це історично обумовлений продукт, тобто, що він не є автономним, в котрому виражено авторське «я», він продукт відповідної історичної ситуації, в якій змішані певні соціальні і психологічні настанови, особисті і колективні імпульси тощо²².

Історія, таким чином, на їх погляд, не може і не повинна прагнути до встановлення істини про історичні факти, оскільки минуле реконструюється за посередництвом мови і оформлюється в зв'язному викладі. Уайт і Ла Капра стверджували, що і історичний роман, і наукове дослідження дають однаково правдиву картину дійсності, при цьому роман безумовно цікавіше, ніж праці історика. На їх думку, історик мусить постійно підкреслювати, що його позиція і висновки, котрі він робить, не є єдино вірними чи можливими, оскільки існує декілька рівноправних «правд»²³.

Можливо, багато хто з цим і погодиться. Цілком природно, що жоден дослідник не в стані знати все про будь-який відрізок людської історії. Кожен висловлює різною мірою суб'єктивні погляди, кожен у свій спосіб намагається дійти історичної правди, котра в абсолютному сенсі недосяжна. Це азбука класичної суб'єктивістської філософії. Про це свого часу писав німецький філософ Едмунд Гуссерль в останній за його життя опублікованій роботі – «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» («Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie». Husserliana. Bd. VI. 1954). Його погляди поділяли найближчий учень Мартин Гайдеггер («Час і буття». – «Sein und Zeit». Tübingen, 1960), пізніше їх послідовники і наші сучасники Жак Дерріда («Про граматологію». – «De la grammatologie». P. 1967), Джанні Ваттімо («Кінець модернізму». – «La fine della modernità». Milano. 1985) та інші²⁴.

Саме у такому підході, тобто приймаючи суб'єктивістське трактування картини світу як картини суб'єкта пізнання, вони вбачали порятунок для європейської цивілізації. Адже у протилежному разі будь-чия віра в об'єктивну істину породжує боротьбу за монополію на цю істину, а отже – взаємну нетолерантність

і агресію. Рациональний компроміс можливий лише на ґрунті здорового скепсису та визнання релятивності взаємних претензій²⁵.

Тому ми також значною мірою поділяємо погляди тих дослідників, які працюють в цій традиції. Тут згадаємо хоча б про одного з найвідоміших фахівців з історії Центральної і Східної Європи, британського історика Нормана Девіса, який свого часу підкреслював, що «не варто довіряти тим людям, котрі з апломбом стверджують, що їх розуміння історії є істиною в останній інстанції, і що кожна інша інтерпретація є фальшивою...». «Найважливішим є те, – продовжував далі Девіс, – щоб дослідник чітко зазначав, що, на його думку, в його концепції в своїй основі є незаперечним, що припущенням, а що особистою думкою»²⁶.

Поряд з тим не можемо не висловлювати задоволення, коли наші погляди чи хай навіть окремі думки поділяються колегами по професії. В цьому сенсі автор цих рядків завжди залишатиметься вдячним заступникові директора Інституту історії України НАН України, професорові Станіславові Владиславовичу Кульчицькому, який підтримував його на всіх етапах підготовки та захисту докторської дисертації з винесеної в назву цієї статті проблематики²⁷.

З'явилися в останні роки у вітчизняній та зарубіжній історіографії²⁸ і посправжньому наукові праці з важких питань українсько-польських відносин ХХ століття. Їх автори вводять до наукового обігу новий цікавий матеріал (нерідко запозичений з власного життєвого досвіду)²⁹, дають останньому, хоча і не позбавлену національної пристрасі, але усе-таки виважену і при цьому глибоку інтерпретацію³⁰.

У будь-якому випадку, поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах*, існуватиме і надія на спроможність науковців та громадськості обох країн остаточно подолати складну історичну спадщину, а також побудувати таку історичну схему цих взаємовідносин, котра жоден з народів не ображатиме і всіма сприйматиметься як компромісна.

¹ *Giedroyc J.* Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. Archiwum «Kultury». – Warszawa, 2004. – 830 s.

² Голос України. – 2003. – 11 липня. – С.1–2.

* В певних політичних колах в Україні побутує думка, що якщо поляки вважають, що услід за їх підтримкою «помаранчевої революції», а також євроінтеграційних прагнень України, автоматично будуть позабуті минулі образи, то вони сильно помиляються. В польській публіцистиці також можна зустріти думку стосовно того, що «Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже поляки ще чекають на вибачення від української влади». Див.: *Żupański A.* Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu. – Toruń, 2006. – S.354.

-
- ³ Там само. – 2003. – 16 травня. – С.3.
- ⁴ Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8 липца.
- ⁵ Rzeczpospolita. – 2003. – 10 липца.
- ⁶ Ibidem.
- ⁷ Rzeczpospolita. – 2003. – 8 липца.
- ⁸ Życie Warszawy. – 2003. – 12 липца.
- ⁹ Gazeta Wyborcza. – 2003. – 14 липца.
- ¹⁰ Neuer Zürcher Zeitung. – 2003. – Jüli 21.
- ¹¹ Financial Times. – 2003. – July 11.
- ¹² Dziennik Polski. – 2003. – 8 липца.
- ¹³ Gazeta Wyborcza. – 2003. – 29 липца.
- ¹⁴ Mokry W. Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 roku. – Kraków, 2006. – 196 s.
- ¹⁵ Jędraszczyk K. Cmentarz czy Panteon? Konflikt wokół Cmentarza Orłat Lwowskich. – Poznań, 2004. – 85 s.
- ¹⁶ Урочистість відкриття й освячення цвинтаря Львівських Орлят. Львів, 24 червня 2005 р. – Посольство Республіки Польща в Україні, 2005. – 55 с.
- ¹⁷ Урядовий кур'єр. – 2006. – 11 травня. – С.1.
- ¹⁸ Як приклад подамо тут лише дві праці, хоча їх кількість набагато більша. Див.: Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Тогуń, 2004. – 412 s.; Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С.68–119.
- ¹⁹ Україна – Польща: важкі питання: Матеріали міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Т.1–10. – Варшава, Луцьк, 1998–2005.
- ²⁰ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945 // Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т.4: В 2-х кн. – Варшава, К., 2005; Акція «Вісла» 1947 // Там само. Т.5. – Варшава, К., 2006.
- ²¹ La Capra D. Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language. – Ithaca, 1983; White H. The content of the form: narrative discourse and historical representation. – London, 1987.
- ²² La Capra D. Op. cit. – P.76.
- ²³ Уайт Х. Ответ Иггерсу // Одисей: Человек в истории. – М, 2001. – С.155–161; Уайт Х. Метаистория: историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2001. – С.25–57.
- ²⁴ Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. – Санкт-Петербург, 1997. – С.371–377, 387–396, 446–449.
- ²⁵ Останнім часом про це писав український філософ Мирослав Попович. Див. розділ «Постмодерн: метафізика і політика» // Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С.783–786.

- ²⁶ *Davies N.* The Misunderstood Victory in Europe // *New York Review of Books*. – 1995. – May 25. – P.10. В цій традиції написана і відома праця Н.Девіса «Europe. A History» (Oxford University Press, 1996).
- ²⁷ Rozmowa z prof. Stanisławem Kulczyckym // *Wiele twarzy Ukrainy / Pod red. I.Chruślińskiej i P.Тумы*. – Lublin, 2005. – S.109–117.
- ²⁸ *Snyder T.* The reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven; London, 2003. – 368 p.; Див. також: Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uprościć. Rozmowa z prof. Timothy Snyderem // *Wiele twarzy Ukrainy*. – S.321–331.
- ²⁹ *Стеблій Ф.* Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень – липень 1944 р.) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип.13. – С.304–319.
- ³⁰ *Гудь Б.* Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. – Львів, 2006. – 448 с.; *Motyka G.* *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. – Warszawa, 2006 – 720 s.